

MÉDIUMOK, TÖRTÉNETEK, HASZNÁLATOK

Különnyomat:

Havasréti József (2012). Arcképzés – Széljegyzetek három Szerb Antal-levélhez. In: Pusztai Bertalan (szerk.). *Médiумok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére* (pp. 235-254). Szeged: Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.

© a szerzők, 2012.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© szerkesztők, 2012.

Szegedi Tudományegyetem
Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

Arcképzés

– Széljegyzetek három Szerb Antal-levélhez –

Bevezetés

Kosztolányi Dezsőné könyvében, melyet férjéről írt (Kosztolányi 1990, 218–227), szerepel egy fejezet, Egy napunk címmel; mindig nagy érdeklődéssel olvasom végig, ha kezembe veszem ezt a rendkívül érdekes és szórakoztató könyvet. Nem egyszerűen az író és a *magánember* Kosztolányi személyiségének plasztikus ábrázolása miatt, sokkal inkább azért, mert az ébredéstől az elalvásig, a munkától a szórakozásig, a kötelességektől a szenvedélyekig, az állóképpé váló pillanatoktól a nap ritmusáig megjelenik e fejezetben egy nagy író élete, és azok az apró, mindennapi „mitológiák” is, melyek a legkisebb gesztusokat is jelentésekkel töltik meg. Miért tanulságos olvasmány egy ilyen fejezet? Egyrészt felidézi az írói személyiség tárgyi-szociális kereteit, azt a habitust, amely a mindennapok alakításában mutatkozik meg, és azt a sajátos életritmust, mely a művek létrejöttének (egyik) kontextusa, vagy háttere lehet. Másrészt, hozzájárul az író mitológiájának vagy imázsának jobb megértéséhez; ha jobban meggondoljuk, ezek is az életmű releváns részei; sőt létezhetnek olyan időszakok és szerzők – lásd Szabó Dezsőt vagy Adyt –, amikor e tényezők erőteljesebben hatnak az irodalmi diskurzusra, mint a szóban forgó szerzők művei.

Az irodalmi arcképzés vagy önépítés technikái Szerb Antal esetében különösen fontosak, egyrészt, mert Szerb sokat írt és nyilatkozott efféle kérdésekről, másrészt, mert e technikák az ő esetében rendkívül sikeresnek bizonyultak: valóban kialakítottak egy plasztikus Szerb-képet. De e kép ereje annyira intenzívnek bizonyult, hogy a Szerb-művek értelmezését is olykor megnehezítette, a kortársak gyakorlatilag majdnem mindent „elhittek” Szerbnek. Végül szeretnék egy elméleti szempontra is utalni: az életrajziságnak és az irodalomnak a napjainkban mind intenzívebben újragondolt összefüggéseire, melyek az „én-elbeszélői praxisok” irodalom- illetve társadalomtudományos kutatásaiban összegződnek.¹ A pozitivizmus a biográfiából vezette le a művet; Dilthey magát a megértést gondolta el biográfiai mozzanatként, majd e felfogásokat évtizedekre háttérbe szorította a formalista és a strukturalista elemzés szigorú műközpontúsága. Erre visszahatásként (is) jelentkeztek azok a koncepciók, melyek az életrajzi

1 Lásd (többek között) Mekis D. – Z. Varga 2008; Lejeune 2003; valamint a *Helikon* folyóirat önéletrás-összeállítását (Z. Varga 2002).

szövegek, a naplók, a peremszövegek sajátos hibridtermészete felől próbálják vizsgálni és megérteni az irodalmat. Ezek a biográfiai szövegfajták és peremműfajok a kollektív és az egyéni biográfia érintkezési pontjainak vizsgálatát teszik lehetővé (Lackó 2001, 9–16), illetve e perspektíva alapján vizsgálják a „szubjektívitás intézményesítését”, mely az irodalom egyik lényeges funkciója, mint ezt Roland Barthes nyomán Angyalosi Gergely megfogalmazta (Angyalosi 1996, 125).

Könnyű lenne ugyanakkor egy efféle, az írók „háziköntösben” ábrázoló gyakorlatot épp Szerb Antal írásaira hivatkozva megindokolni, illetve legitimálni, hiszen több cikkében és nyilatkozatában hangsúlyozta e megközelítésmód jogosságát. Ugyanakkor, mikor Szerb arról írt, hogy a régi humanisták „áhitatos pletykálgódását” tekintette mintaképének (Szerb 1935a, 20), akkor nem okvetlenül irodalmi hálószoatitkok kifecsegésére gondolt, hanem (vagy ezek mellett?) a korszakot és a személyiséget *pars pro toto* jellemző „kicsiségek”, „részletek”, „apró adatok” előtérbe helyezésére is. A detaillizmus problémájának terjedelmes irodalma van; a „beszédés” részlet, az „egész” töredékeként észlelt részlet, valamint a metonimikus-prózai szépirodalmi technikák domináns stíluselemeként felfogott részlet meghatározó szerepet játszott a 19. század második felének, illetve a 20. század első évtizedeinek művészettörténeti, irodalomkritikai, orvostudományi, filológiai és történetírói diskurzusaiban (Ginzburg 2010).² De az is tagadhatatlan, hogy a diskurzus e ponton valóban szétágazik: a Szerb által előszeretettel részletezett intim apróságok egyes esetekben valóban a megértés és a rekonstrukció alapjai, máskor viszont valóban „csak” pletykák; a történetírói modor, vagy a tárcaírói szellem termékei.

Szerbvel kapcsolatban nem maradt fenn olyan részletességű dokumentum, melyből a Kosztolányi kapcsán említett, „az író egy napja” jellegű összeállítás elkészülhetett volna, leszámítva az ifjúkori naplót, amely viszont nem tekinthető kellően reprezentatív szövegnek a teljes életmű vagy az érett Szerb Antal szempontjából. Ezért három levelet választottam az író levelezéséből, olyan dokumentum gyanánt, melyek alkalmasak arra, hogy Szerb a maga személyes-emberi problémáin, vonzalmain, vágyain keresztül jelenhessen meg az olvasó előtt. A három levél a következő: *Dionis M. Pippidi* részére (Budapest, 1933. január 6.); *Babits Mihály* részére (Budapest, 1936. augusztus 25.); *Sík Sándor* részére (Budapest, 1939. november 7.). A levelek utalásaik és motívumaik segítségével felrajzolják egy tragikusan rövid életpálya ívét, vagy legalábbis kijelölik egyes meghatározó szakaszait. A levelek felidéznek a magánembert és a „literary gentleman”-t, saját korával, problémaival, valamint félelmeivel; hiszen talán nem az jellemzi legjobban az embert, amire kiváltképpen büszke, hanem az,

² Ginzburg is hangsúlyozza a detaillista módszer 19. századi, pozitivisták gyökereit; Szerb pedig egy helyen így fogalmazott: „igyekeztem minél több »jellegzetes apró tény« beleszőni elbeszélésembe, követve az utólréteget nagy mestert, akihez szellemtörténeti ifjúkorunk után meglelt fővel mindnyájan visszatérünk, Hippolyte Taine-t” (Szerb 1957, 6).

amitől a legjobban szorong, amitől a legjobban fél, esetleg retteg. Az itt felhasznált életrajzi és filológiai adatok természetesen nem kizárólag az említett levelekből származnak.

„Kedves Barátom...”

Címzett: Dionis M. Pippidi román ókortörténész
(Budapest, 1933. január 6.)

Szerb Antal párizsi ösztöndíjasként ismerkedett meg az – egyébként görög származású – román fiatalemberrel, kettejük barátsága Szerb haláláig tartott; de talán azon túl is: „Valahányszor párizsi tanulmányairól beszélt apám, mindig szóba hozta Szerb Antalt” – írta a történész fia, Andrei Pippidi (Pippidi 1995, 917). A két tehetséges és fényes jövő előtt álló fiatalember között különös barátság szövődött. Különös, mert hátralévő életükben már (valószínűleg) csak egy alkalommal találkoztak személyesen, és azért is, mert Pippidi karrierje szokványosabb volt, könnyebben megtalálta a helyét a hivatalos akadémiai berkekben, míg Szerb egész élete során az akadémiai elismerésért küzdött. A párizsi ösztöndíj után Pippidi 1931-től a római Román Iskolára került, mely történéseket, művészettörténéseket, klasszika-filológusokat továbbképző román presztízsintézmény volt (hasonlóan az akkori bécsi, római, berlini magyar intézetekhez), majd egyetemi tanárként és akadémikusként fejezte be hosszú tudományos pályafutását.³ Pippidi a nyelvi korlátok miatt Szerb Antal írói működését kizárólag barátja leveleiből ismerte, illetve Szerb eljuttatta neki a *Hétköznapiok és csodák* német kiadását; mely kétségtelenül Pippidi birtokában maradt: „Az első és utolsó Szerb Antal-könyv, amit [apám] ismert, a kávébarnasárga színű *Die Suche nach Wunder* volt – most én őrzöm” – írja Andrei Pippidi (Pippidi 1995, 918).

Szerb Antal és Dionis M. Pippidi (1905–1993) között négy év korkülönbség volt mindössze, de ez, mint Andrei Pippidi megjegyezte „később megnövekedett: apám kétszer olyan sokáig élt, mint barátja”. 1929-ben, amikor a párizsi Bibliothèque Nationale-ban megismerkedtek, a négyévnyi korkülönbség elég volt ahhoz, hogy Szerb afféle atyai és pártfogói felülnézetből tekintsen új barátjára. „A román fiú, akit említettem, honpolgárságára nézve román, de tulajdonképpen

3 A párizsi, majd a római ösztöndíjak után Isaiban kezdte pályafutását, a második világháború után pedig a bukaresti egyetemre került, ahol 1948-ig a görög és a latin irodalom tanára volt, majd 1973-ig ókori történelmet és epigráfiát adott elő. 1963-tól a román Akadémia levelező, majd 1990-től rendes tagja. Tíz éven keresztül, 1971-től 1981-ig a bukaresti Régészeti Intézet igazgatója (lásd Pippidi 1995).

görög, amint azt az arcából megállapítottam, mielőtt még megismertem volna, és erre nagyon, nagyon büszke vagyok. Rendkívül intelligens és olvasott fiú, kicsit talán liversque, de egyelőre a fiatalága még jóváteszi ezt a hibát. Jóval fiatalabb nálam, és ezt nagyon szeretem, mert lehet szegeket ütögetni még a fejébe” – írja 1929. szeptember 25-én Tanay Magdának (Szerb 2001a, 34).

A Pippidi-barátság és a francia nyelven bonyolódó Pippidi-levelezés (melynek csak a Szerb Antal által írott részét ismerjük) azért is érdekes, mert Szerb itt olyasvalakinek írt, aki kívül állt a budapesti irodalmi élet ügyein, akivel szemben a barátság jogán rendkívül személyes, olykor évődő-bizalmaskodó, olykor gyerekesen (vagy épp ironikusan) kérkedő hangnemet engedett meg magának.⁴ A részletekből, melyekben Szerb saját életének alakulásáról és körülményeiről számol be, megrajzolódik egy olyan imázs, mint amilyen egyrészt Szerbet valóban jellemezte, másrészt amilyen lenni szeretett volna: erős és ügyes, felnőtt és sikeres ember. Jellegzetes Szerb-féle „kettőshangok” ezek: egyrészt körmönfont utalások a tudományos, irodalmi és magánéleti sikerekre, másrészt e büszke utalásokat az önirónia és az öngúny szinte azonnal megkérdőjelezi. De nem csak az irónia teszi viszonylagossá e játékos dicsekvéseket, hanem az is, hogy valahová az idegen semmibe tartanak, egy nagyon távol lévő, más életet élő címzetthez, aki ráadásul egy, az akkori hivatalos Magyarország által lenézett, illetve ellenségesen kezelt nép és nemzeti kultúra képviselője is egyben.

„Annyi mesélnivalóm van, hogy nem is tudom, hol kezdjem. Emlékszel még, hogy részt vettem egy irodalmi pályázaton, amelyet egy magyar irodalomtörténetre írtak ki? Nos, megnyertem, mondanom sem kell, ugye kaptam is már harmincezer lejt, és még hetvenet fogok kapni. Ugyanakkor szegényebb vagyok, mint amilyen valaha is voltam, mert szüleim hazajöttek Párizsból, és apám jelenleg semmit sem keres” (Szerb 2001, 72–73). A levél első közzlése Szerb Antal legnagyobb irodalomtörténeti és egyúttal közönségsikerére, Magyar irodalomtörténetére utal. „*Mondanom se kell, ugye...*”; tréfás-ironikus hang, egy Párizsban kötött diákbarátság játékos-évődő nyelvi visszhangja. A román történésznek írott levelek valamiféle parodisztikus írói szerep közegében fogalmazódtak meg, minden bekezdésük hangsúlyozottan „irodalmi”, minden bekezdésük becses szerzői „dokumentum”. Szerb, ha Pippidinek ír, mindig a fantasztikus karrier, sőt a „világhír” küszöbén áll, mindig sikereivel dicsekszik.

Ugyanakkor: „*Szegényebb vagyok, mint valaha*” és „*Szüleim hazajöttek Párizsból*” – írja román barátjának Szerb. Az író családja az egyre komolyabb gazdasági nehézségek elől egy időre Franciaországba költözött, ahol Szerb Károly különféle üzleti vállalkozásokba kezdett (többek között felfújható gumiallatokat

4 Egyébként a Pippidi-levelezés hangnemében megragadható egy olyan bensőséges, némiképpen erotikus árnyalat is, melyre a leveleket fordító Réz Pál is felfigyelt, aki a Pippidi és Szerb közötti érzelmi feszültséget a Térey Benno és Szerb közötti viszonytal, illetve az *Utas és holdvilág* Mihály és Ulpius Tamása közötti viszonytal állította párhuzamba. Lásd: *Metafora-est Réz Pállal* (2008).

forgalmazott), de ezek sem voltak sikeresek (vö. Petrányi 2001, 323). Schultz Dóra (Szerb egyik nagy szerelme az egyetemi évekből) visszaemlékezései szerint a család majdhogynem szegénységben élt Párizs mellett, előfordult, hogy Szerb a nyilvános padok használatáért járó néhány sout sem tudta kifizetni (Petrányi 2001, 323). Szerb állandó problémája a pénz hiánya, illetve szülei siralmas anyagi helyzete: „Nem vagyok valami boldog, mert országom szegénysége sokkal erősebben nyomaszt, mint azelőtt, amikor még nem ismertem a nyugatiak jólétét. Nekem is vannak anyagi nehézségeim, és ez nyugtalanít. De hát ez a téma túlságosan csüggesztő” – írja Pippidinek, 1930. októberében (Szerb 2001a, 64).

A fentebb említett dicsekvő hang természetesen nem kizárólag az irodalmi sikerekre korlátozódik: „*van egy kis bájos legénylakásom Budán, a hegyek lábánál, minden igényt kielégítő fürdőszobával, nagyon meg vagyok elégedve. Remélem, hogy látni fogod a my home-omat, my castle-omat. Egy legénylakás nem sokat ér nő nélkül, aki meglátogatja az embert. Van az is. Egy popolana, akiből intellektüel lett és filológus. [...] Sajnos van egy jegyese, egy nagyon szeretetre méltó, nagyon érzékeny fiatal zenész, és nem merjük megmondani neki, hogy megcsaljuk. Ez sok kellemetlenséget okoz nekünk*” (Szerb 2001a, 72). Szerb Antal 1933-ban a Pasaréten lakik, a Torockó utca 6. szám alatti villában bérel lakást. Szerelmi élete sokáig meglehetősen zűrzavaros, részben életkörülményei miatt, de érzelmi okokból is. Egyszerre büszke és szégyenkezik kapcsolatai miatt; „viszonya van”, ettől felnőttnek érzi magát (véltetően ez volt élete legfőbb vágya), de szégyenkezik is a viszony némiképp dicstelen kulisszái miatt. Más ez a levél, mint az ifjúkori napló bejegyzései, melyek kisebbségi komplexusokkal, a nőktől való félelemmel, a nemi identitás bizonytalanságaival terheltek. Szerb különös utat jár végig szerelmi életében. Homoerotikus kísértésekkel küzdő kamasz (Térey Benno ügye), gátlásos udvarló (Lakner Klára és Schultz Dóra ügye), balfék férj (Lakner Amália ügye), öntudatos és független szerelmi partner (itt tartunk most), majd a Bálint Klarával 1938-ban kötött, komoly és érzelmileg is megalapozott második házasság rövid időszaka; így lehet jellemezni azt az „ívet”, melynek – az 1933-as levél szerint – egyik szakaszában vagyunk.

„*Múlt nyáron Párizsban megvettem egy detektívregényt, és még nem tudom mi lesz a sorsa. Odaadtam egy nagy hazai kiadónak, de még nem kaptam végleges választ. Meglehetősen nyugtalan vagyok, mert nagy reményeket fűztem ennek a műnek a jövőjéhez*” (Szerb 2001a, 72). Szerb vonzódott a populáris műfajokhoz, e vonzódásnak több rétege és iránya is kitapintható életművében. Alexits György, Szerb ifjúkori barátja, akivel egy rövid ideig együtt járt Grazban egyetemre, ezt így fogalmazta meg: „Virtuóz író volt. Érdekes módon vonzotta őt a ponyvairodalom. Csaknem biztos, hogy volt valami érintkezése a ponyvával” (Wagner 1996, 65). Elképzelhető, hogy Alexits megfogalmazása mögött („virtuóz író volt”) többféle megfontolás is rejlik. A virtuóz író talán nem csak Szerb írásművészetére utal,

hanem a professzionális íróra is. De ennél is fontosabb Szerb közismert vonzódása a zsánerregények primer és rikító pszichológiai valóságaihoz, e szempontból nézve az ő számára Dosztojevszkij és Edgar Wallace jól megfér egymással egyazon polcon. Szerb irodalomfelfogásának ellentmondásosan demokratikus karakterére is következtethetünk ebből: miközben megszállottja volt az *exkluzivitásnak*, egyúttal a *populáris* regiszter felé is nyitott maradt (lásd Havasréti 2011, 143. skk.).

Szerb úgy gondolhatta, hogy az irodalom befogadása során működésbe lépő olvasásantropológiai funkciók (gyönyörködés, zsigeri izgalom, más miliókba és lelkekbe történő behelyezkedés, alapvető kulturális minták elsajátítása, az archetipikus-mitológiai képek birodalmába történő alászállás vagy épp' felemelkedés stb.) ugyanúgy, vagy jobban érvényesülhetnek a ponyva esetében, mint ahogy ez az arisztokratikus/elit regiszter befogadása esetében megfigyelhető.⁵ A ponyva esetében ugyanis egyéb funkciókról talán nem is beszélhetünk, a magasabb esztétikai minőségek és a bonyolultabb poétikai kódok kihívásai itt nem zavarják az irodalom funkcionális működését.⁶ A Párizsban megvásárolt detektívregény – mint afféle életrajzi index – már *A Pendragon legenda* felé is mutat, melyet számos kritikus nevezett misztikus detektívregénynek. És még szó van itt (látens módon) egy nagyon fontos dologról, Szerb egyik fő megélhetési forrásáról, a fordításról.⁷ A levél ugyan nem mondja ki ezt, de mást nem nagyon jelenthet a mondat – „*nagy reményeket fűztem ennek a műnek a jövőjéhez*” – mint azt, hogy Szerb saját fordításában jelenjék meg.

„*Írnom kell neked legjobb barátomról is. (Vagyis utánad a legjobb, mert a távoli barátok mindig kedvesebbek egy regényes léleknek.) Kerényről beszélek, a filológusról, a Griechischer Roman szerzőjéről, amelyről több ízben beszélünk, ha emlékszel. Nagyszerű ember, igazi tudós, és egyszersmind nagy művész. Rendszeresen olvassuk a görög klasszikusokat és rendszeresen bejárók az egyetemi előadásaira. A vallástörténelemlről beszél; sejteted, hogy sűrűn gondolok rád, s szeretném megbeszélni a témáimat veled. Ismersz két német filológust: Walter F. Ottót és Altheimet? Úgy tűnik, ugyanazt csinálják Németországban, mint Kerényi itt: föltámasztják a görög mitológiát (nem tudom, hogyan írják franciául). Gyere hát Budapestre, hogy megismerd. Vasárnaponként nagy kirándulásokat teszünk a hegyekben – remélem egyszer majd te is velünk tartasz majd*”. (Szerb 2001a, 72–73).

5 Szerb nézeteit a ponyváról megvilágítják a *Magyar Irodalomtörténet* egyes részei is (lásd például Szerb 1935a, 512–513).

6 Ahogy Szentkuthy Miklós konzseniális Szerb-esszéjében – Szerb nagy kedvencét, a walesi Powys szavait idézve – megfogalmazta: „egy kültelki varrólány ponyvafalásában igazabban van jelen a művészet lényege, mint Dilthey összes műveiben” (Szentkuthy 1985 [1946], 79).

7 Szerb fordítói tevékenységének műhelyproblémáit két alapvető tanulmány vizsgálja, az egyik az író Casanova-, a másik Huizinga-fordításaival foglalkozik (Kovács 1998; Balogh 2002).

Érzelmileg, gondolatilag és biográfiai szempontból is rendkívül sűrű szövésű ez a levélrészlet. „*Kerényiről beszéllek, a filológusról...*”: a levél (nem is olyan) titkos hőse Kerényi Károly. Amit Kerényi kapcsán ír Szerb (túl azon, hogy legjobb barátjának titulálja), az a harmincas évek intellektuális foglalatának tekinthető. A Kerényi-Szerb kapcsolat nagyon sokrétű: esszét adott Kerényi évkönyv-sorozatába, a *Szigetbe* (a *Dulcinea* című írását); fordította is Kerényit; együttműködtek az Officina kiadó kétnyelvű klasszikusok sorozatában; két cikkében foglalkozott kifejezetten Kerényi munkásságával (Szerb 2002 [1938a]; 2002 [1941]); továbbá gyakran utalt rá írásaiban is. Ami a barátságot illeti: Szerb állandó résztvevője volt a Kerényi tanítványaiból és munkatársaiból álló *Stemma*-kör összejöveteleinek; együtt, Kerényi kalauzolásával utazták be Olaszországot (részben ennek lenyomata az *Utas és holdvilág*) és általánosságban elmondható, hogy a barátai megválogatásában – elsősorban intellektuális felsőbbrendűség-érzete okán – rendkívül kényes Kerényi számára Szerb volt az a szellemi társ, akit fenntartások nélkül tisztelt és elfogadott.

Kerényi és Szerb Antal barátságát illetően idézhetjük Dömötör Tekla szép kettős portréját is: „Ha meggondolom, Kerényi és Szerb Antal barátsága is némi magyarázatra szorul. Alkatilag nagyon különböztek egymástól: a cinikusan érzelmes, bölcs, pápaszemes »neofrivol«, alacsony termetű Szerb Antal, és a sovány, szikár, prófétai tűzben égő, könnyen sebezhető Kerényi. Amennyire tudom, azon kevesek közé tartozott Szerb, akivel nem volt vitája Kerényinek. Barátságuk alapja a kölcsönös tisztelet volt, Szerbet vonzotta a térítő hév, az iskolaalkotó egyéniség, Kerényi pedig megbecsülte Szerb judíciumát, műveltségét, humorát, kedvességét. Mindenesetre, aki a *Sziget* folyóiratban elolvassa például Szerb írását *Dulcinea*ról, és ugyanott Kerényi írásait, jól érzékeli a kettejük közötti stíluskülönbséget, ami nem csak az írásban, hanem az egész gondolkodásban és viselkedésben is észlelhető volt. Az okos irónia és az izzó térítő hév jól kiegészítették egymást” (Dömötör 1987, 58).

Kerényi sok szempontból inspiráció és példa volt Szerb számára, az egyikre a levél így utal: „*Igazi tudós és egyszersmind nagy művész*”. Ez Szerb – és a korszak – egyik meghatározó problémája: a „művészi tudomány” kérdése, az ihletett tudós alakja, a művész és a tudós perszónalunioja. E kettős szerepet Szerb Antal számára (Babits Mihály mellett) talán Kerényi Károly testesítette meg a legjobban. Sok szempontból a két háború közötti „esszéista nemzedék” jelentkezése és megítélése is e kontextusban értelmezhető. A művészet és a tudomány közötti határok elbontása intenzíven jelen van azon szerzők körében, akik Szerbet erősen foglalkoztatták. Itt említhető az „intellektuális költő”: Babits Mihály; ilyen a George-kör irodalomtudósainak és filológusainak (Gundolf, Wolters, Pannwitz) költőien „ihletett” tudományos tevékenysége, vagy három olyan szerző jelentősége, akik teoretikusan is foglalkoztak művészet és tudomány

belső kapcsolatával: Huizinga, Kerényi, Lukács. De az esszé népszerűsége vissza is üthetett egyes szerzők szándékaira; akár Kerényi, akár Szerb, akár mások esszéizmusáról beszélünk, az esszé térhódítását üdvözlő, vagy pusztán regisztráló, esetleg fanyalgó hangok mögött olyan megfontolások állnak, mint a pozitivistá tudományeszmény összeomlása, a kultúra válsága, vagy egészében véve az esszé műfajának *válságtünetként* történő értelmezése, akármilyen színvonalon is műveljék azt.

A „művészi színvonalon űzött tudomány” (Halász Gábor) reprezentatív műfajának, az esszének a válságtünetként történő értelmezése a kortársak körében is megszokott volt. „A rossz társadalmi visszhang tehát nem öli meg az irodalmat, csak forradalmasítja a műfajokat. Kedvez a sokhasadású formának. Egy irodalomszociológiai tünet tanúi vagyunk: a mellőzött szellemiség végleges műfaji kifejeződését keresi” – írta 1936-ban Cs. Szabó László (Cs. Szabó é. n. 87).

De a „művészi tudomány” kettősségét Szerb fogadtatása (is) megsínylette: voltak, akik ezért dicsérték, és voltak, akik ezért fanyalogtak. Hogy Szerb a sajátos stílusával mennyire a kés élén táncolt, jól mutatja, hogy *ugyanazok a tulajdonságok*, melyeket dicsérni szoktak vele kapcsolatban, más kritikákban a teljes elmarasztalásra adtak alapot: „S az egész mű oly műkedvelő hangulatos eszmefuttatásként hat ránk, kit hol szakemberek, hol szabad irodalomtörténészek, hol a saját felelőtlenül csapongó ihlete termékenyítenek. A regényes élet- és korrajzok után íme egy regényes irodalomtörténet, mely biztató ígérlet a szerző további – szépirodalmi működéséhez” – írta az *Irodalomtörténet* recenzense Szerb stílusát illetően (Keményfy 1934, 144). De a konklúzió még lesújtóbb: „Mindenképpen sajnálni lehet tehát, hogy e mű megjelenhetett. A tájékozatlanokat fejtegetéseinek külső csillogásával, újszerű voltával, élénk előadásával és tereferéivel tévútra vezetheti, a maradi szellemnek pedig alkalmat adhat a szellemtörténeti irány ócsárlására” (uo.).

A „*Griechischer Roman*” célzás Kerényi fiatalkori nagy művére – *Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung* (Tübingen, 1927), mellyel nemzetközi hírnevét megalapozta. Franz Altheim és Walter F. Otto neves német vallástörténészek voltak, akik „*ugyanazt csinálják Németországban, mint Kerényi itt: föltámasztják a görög mitológiát*”. Szerb itt a huszadik század első felének nagy vallástörténeti hullámára utal, melynek Walter F. Otto (Kerényi mestere), illetve Franz Altheim (Kerényi közeli barátja a harmincas években), valamint az ekkor már európai hírű Kerényi Károly is meghatározó képviselői voltak.⁸ Mindez Szerbet több okból is mélyen érintette. A gondolatok, melyeket Szerb a *Hétköznapiak és csodákban* a mítosz és a mitológia aktualitásáról

⁸ De míg Ottóról Kerényi mindig a legteljesebb nagybecsüléssel írt, noha nem ritkán kritikus hangon, addig Altheimmal való közeli barátsága elhidegült, annak nemzetiszocialista szimpátiái miatt (lásd Losemann 1999, 111–144).

megfogalmazott (Szerb 1935b), részben e hullámból táplálkoztak, részben párhuzamosan haladtak azzal. Közismert, hogy az *Utas és holdvilág* Waldheim Rudi nevű vallástörténész szereplőjét az író Kerényi és Altheim alakjából gyúrta össze, de az egész Olaszország-regény, valamint egyéb Szerb-írások is részesültek e „feltámasztás” következményeiből (vö. Havasréti 2011a, 441. skk.).

„Vasárnaponként nagy kirándulásokat teszünk a hegyekben...” A Kerényi barátai és tanítványi köréből (Honti János, Dobrovits Aladár, Szilágyi János György, Devecseri Gábor, Lengyel Dénes stb.) szerveződő Stemma-kör rendszeres kirándulásai fontos szerepet játszottak Szerb Antal életében is. Szerb Antal – Kerényihez hasonlóan – szenvedélyes gyalogló volt, erről szinte minden barátja, ismerőse megemlékezett. Végül érdemes felfigyelni arra, hogy Szerb megemlíti, hogy bejár Kerényi óráira („rendszeresen bejárok az egyetemi előadásaira”). Ez is túlmutat önmagán: szó van itt barátságról és tudományos érdeklődésről, de közrejátszik ebben valami bájos sznobizmus is (ezt ugyan Pippidi aligha tudhatta); az idő tájt sikknek számított jelen lenni Kerényi egyetemi előadásain – erről Szilágyi János György, Dömötör Tekla, Brelich Angelo és mások is megemlékeztek –, melyek afféle társadalmi események is voltak.

„Egyébként szorgalmasan dolgozom a magyar irodalom történetén. [...] *Eléggé szórakoztató, remélem nagy visszhangja lesz. Igyekszem kimutatni, hogy minden másképpen volt*” (Szerb 2001a, 73). Itt Szerb visszatér a levél kezdetéhez. „*Eléggé szórakoztató, remélem nagy visszhangja lesz*”. Sikeres jóslat, valóban szórakoztató, és valóban nagy visszhangja lett. Szerb tehetségét mutatja, hogy ezzel az elementáris hatású könyvvel sem vált „egykönyvű” szerzővé, rövid élete során is ki tudta teljesíteni az életművet oly módon, hogy magyar irodalomtörténete valóban csak a pálya és az életmű egyik fontos fejezetének hat. Kortárs recenzensek és a visszaemlékezők sora ismerte el, hogy szakszerűen, de szórakoztató formában ismerteti meg az olvasóval az irodalmat, már a szerző életében több mint tízezer példányban elfogyott, és az óta is jónéhány kiadást ért meg. Az 1935-ös (átdolgozott) második kiadás 1942-es utánnomása 12 ezer példányt, az 1948-as utánnomás pedig már 25 ezer példányt jelez, tehát az 1958-as harmadik kiadásig 25 ezer példányban nyomták ki a könyvet, ami el is fogyott (lásd Nagy 2001, 14).⁹ Pippidinek egy későbbi, 1934-es levélben a következőképpen ír a *Magyar irodalomtörténet* fogadtatásáról: „Irodalomtörténetem elképesztő siker: az első kiadás (3000 példány) csaknem elfogyott, ami nagy szó, mert nyolc pengőbe kerül. Az erkölcsi siker még nagyobb: abszolúte megsemmisítő kritikákat kaptam, a legdisztingváltabb hivatalos korporáció intézkedéseket fogatosított ellenem,

9 Részben a *Magyar irodalomtörténet* sikere miatt egyébként egy nappal meg kellett hosszabbítani az 1934-es könyvet. Lásd: Meghosszabbították egy nappal a könyvet. *Magyar Hírlap*, 1934. június 7. (Forrás: Nagy 2001; 403. tétel).

és az egyetemi tanárok elővigyázatra intik tanítványaikat felforgató hatásom ellen” (Szerb 2001a, 85).

Szerb Antal valóban egyaránt kapott hideget és meleget a könyvért; már első megjelenésekor megfogalmazódtak a konzervatív támadások is: az *Irodalomtörténet* recenzense szigorúan bírálta a művet úgymond nyegle hangja és a pesti aszfalra illő kiszólásai miatt. „[A] könyvben ott rekedtek némely szellemeskedések, melyek miatt a szerző ízlése érettebb fokán pirulni lesz kénytelen; ott terjengenek egyhangú, szóáradatba fúló részletek, melyekből egyetlen menekvése az olvasónak, ha egyszerűen tovább lapoz, s nagy számban zöldellnek benne naiv kritikai észrevételek is. Ha mindehhez hozzávesszük a szerző hetyke hangját, az a benyomásunk, hogy a magyar irodalom fejlődését rajzoló író maga is a fejlődés szakaszában van” (Keményfy 1934, 138). De a pálya végén megjelentek olyan bírálatok is, melyek már Szerb és a korszak tragédiájával kapcsolódtak össze, nyilas parlamenti képviselők támadást indítottak a mű ellen a könyv állítólagos magyar-ellenes szemlélete miatt (erről lásd Kunszery 1999).

Végül: „szorgalmasan dolgozom”. Szerb munkatempója és szorgalma már a kortársaknak is feltűnt. Kezdetben még kedvtelésből és irodalmi szenvedélyből dolgozott sokat, extatikusán, ötleteket ontva, sőt szinte pazarolva, később (a harmincas években) e mellé a pénzkereset egyre szorítóbb szüksége társult, és végül, 1939 után, a zsidótörvények érzelmi és egzisztenciális sokkjával birkózva, a munkaszolgálati behívóig szinte az írásba temetkezve, a betűkből mintegy falakat húzva önmaga köré, voltaképpen menekülésként. Szerb Antal munkatílusáról az irodalmár pályatársak közül azok beszélnek a leghitelesebben, akik nem csak szerzők, hanem az irodalmi termelés szakemberei, lapszerkesztők és kiadói munkatársak is voltak egyben. Keresztury Dezső, aki akkor a *Pester Lloyd* kulturális rovatának a vezetője volt, így emlékszik erre: „Mint szerző kiváló volt. Nem csak az anyag kiváló minősége miatt, de pontossága, megbízhatósága révén is. Soha nem kellett aggódnom amiatt, hogy késni fog, hogy nem lesz rendben a kézírata. Senkinek soha jobb szerzőt nem kívánok, mit amilyennek én ismertem meg Szerb Antalt” (idézi Wágner 1996, 117). Az utolsó évek munkatílusáról Keresztury így emlékezik meg: „Megrendítő szorgalommal, fegyelemmel, s egyre inkább a munkába menekülő-feledkező szenvedéllyel, keserű örömmel írta utolsó műveit. Főként a Világirodalom-történetet, meg a Királyné nyakláncát. Aztán el kellett némulnia” (idézi Wágner 1996, 296).

„Kedves Mihály...”

A címzett: Babits Mihály, költő, író, kritikus, lapszerkesztő
(Budapest, 1936. augusztus 25.)

E rövid levelet teljes terjedelmében idézem: „Kedves Mihály, a Kereskedelmi iskolai Tanárokat mostanában továbbképzik; többek közt Hoffmann Edith is képez bennünket. A továbbképzéshez hozzátartozik egy esztergomi kirándulás szombaton. 29-én Debrecenből feljött Juhász Gáza barátom, hogy őt is továbbképezzék. Arra gondoltunk, hogy e szombati kirándulás alkalmát felhasználva, délután tiszteletünket tennénk nálatok, ha nem vagyunk alkalmatlanok. Természetesen csak akkor, ha igazán nem zavarunk. Nagyon kérek, írj egy lev. lapot, hogy felmehetünk-e. / Ilonka kezét csókolom és maradok igaz híved, Szerb Antal” (Szerb 2001a, 95).

E levél kevésbé sziporkázó (létezik Babitshoz intézett érdekesebb Szerb-levél is); tömör és tárgyilagos, benne néhány „szerbes” kitételrel, de éppen hiátusai, ellipszisei beszédek, valamint a levél gesztusa (kérés, engedély, egyeztetés), mely jól érzékelteti a levél írója és címzettje közötti hierarchiát. Szerb számos alkalommal írt Babitsról, az *Új könyvek könyve* számára adott nyilatkozatában szimbolikus helyet jelöl ki Babits számára saját írói fejlődésében: „Az irodalomra és a magamban rejlő irodalmiságra Babits Mihály versei eszméltettek rá tizenhat éves koromban” (Szerb 2002 [1937], 362). Hogy mit talált meg Szerb Babitsban, mitől vált a par excellence költővé számára, miért foglalta el Szerb személyes kánonjában a főhelyet, arra magyarázatot adhat a naplók egy rövid feljegyzése is: „Babits: fojtott láz, klasszicizmussal takart romantika” (Szerb 2001b, 278). Ha az író Babitsképeinek legfontosabb motívumaira vagyunk kíváncsiak, akkor azt mondhatjuk, hogy Szerb legátfogóbban fiatalkori Babits-tanulmányában fogalmazta meg ezeket (Szerb 2002 [1927]). Ilyen az alkati szorongás hangsúlyozása, a prózai világtól előkelően elzárkózó jelentékeny költő személyes és nyelvi exkluzivitása, az angolszász irodalmi orientáció, a poeta doctus alakja, valamint azon két pólusnak a Babits-életművön belüli kitapinthatósága, mely valamelyest keretbe foglalja a Szerb-oeuvre egészét is. Ez a korai, a dekadens-szeccsessziós Babits-hang túlérzékenysége és túldekoráltsága, illetve a kései Babitsnak az örök értékek horizontját figyelő, az előkelő magányt felértékelő-felstilizáló költői magatartása. A költő iránti rajongásához minden bizonnyal hozzájárult az is, hogy Szerb Antal az irodalom legmagasabb rendű megtetesülésének a lírai költészetet tartotta (vö. Szerb 2002 [1938b], 157), és ennek példaszerű formáit – Vörösmarty, Hölderlin, George, később Rilke és Trakl versei mellett – leginkább Babits Mihály műveiben találta meg.

Ugyanakkor Szerb számára Babits nem csak irodalmi élményt jelentett, és nem csak kritikai érdeklődés tárgyát képezte. A két szerző kapcsolata –

noha egyenlőtlen – mégis *személyes kapcsolat*, egyes vonatkozásaiban már-már baráti volt. Az élő kapcsolatot sajátosan motiválta, egyszerre erősítette és árnyékolta az a körülmény, hogy Szerb egy olyan, Babitsot egyébként nagyra értékelő irodalmi csoportosulás (az „esszéíró nemzedék”) tagjaként volt elkönyvelve, akiknek tevékenységét Babits egyfelől elismerő figyelemmel kísérte, másfelől akikre féltékeny volt. Az élő kapcsolatot dokumentálják Szerb további Babits Mihályhoz intézett levelei is, melyek irodalmi belügyekről, találkozásokról, olvasmányélményekről, könyvküldeményekről, kisebb-nagyobb szívességekről referálnak, de a későbbi visszaemlékezések is nagyon gyakran Babits intellektuális és irodalompolitikai vonzaskörében idézik fel Szerb alakját. Nyilvánvaló, hogy Szerb és Babits kapcsolatát, valamint azt a Babits-arcot, melyet Szerb megalkotott magának, csak akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük e kapcsolat összetettségét: kritikus és kritizált, értelmező és értelmezett, szerző és szerkesztő, pártfogolt és pártfogó, példakép és követő, mester és tanítvány, irodalmi szövetséges és rivális érzékeny viszonya egyaránt jelen van e kapcsolat szövevényes természetében.

A *„kereskedelmi iskolai Tanárokat mostanában továbbképzik; többek közt Hoffmann Edith is képez bennünket”*. Szerb Antal majdnem egész pályafutása alatt a budapesti Vas utca 9-11. szám alatt található gróf Széchenyi István Felsőkereskedelmi Iskolában (Kereskedelmi Akadémián; „Kerak”) tanított, mígnem 1944. április végén a „zsidók közszolgálatának megszüntetéséről” szóló kormányrendelet alapján nyugdíjazták (a dokumentumot közli Csiffáry 2009, 313). Noha Szerb nyilvánvalóan többre volt hivatott ennél a tanári állásnál, a korabeli viszonyok között természetes volt, hogy a középiskolai tanárok tudományos tevékenységet végeztek, illetve, hogy céhbeli irodalomtörténészek gimnáziumban tanítottak.¹⁰ A középiskolai értesítők rendszeresen közöltek tudományos közleményeket tanáraik tollából (így Szerbtől is), ezeket a korabeli szakfolyóiratok is szemlélték. A továbbképzés ténye minden bizonnyal irritálta Szerbet, abban, hogy a levél első pár sorában négyszer fordul elő valamilyen formában a „továbbképzés” szófordulat, némi kelletlenség is érzékelhető – őt, Szerb Antalt, továbbképzik! A levélben említett Hoffmann Edith (1888–1945) művészettörténész a Szépművészeti Múzeum munkatársa volt, ifjúkora óta a költő rajongója; mind Babits, mind Babits felesége személyesen is jól ismerte őt.

„A továbbképzéshez hozzátartozik egy esztergomi kirándulás szombaton. 29-én Debrecenből feljött Juhász Géza barátom, hogy őt is továbbképezzék”. Szerb Antal többször megfordult Babitsnál Esztergomban, aláírása olvasható a költő nyaralójának teraszán, a híres falon. Esztergom afféle kettős szellemi centrum: a keresztény-nemzeti „hivatalos” Magyarország spirituális középpontja,

¹⁰ Például a Vas utcai iskolában tanított (Szerb mellett) Juhász Géza, Barta János, Baránszky-Jób László is (lásd Barta 1981, 400).

de ott található Babits nyaralója is; írók és költők zarándokhelye, melyet egyesek a barátságot ápolandó, mások hódolatból, vagy (ahogy akkoriban mondták) „szent érdekből” kerestek fel. Szerb ügyesen érvel és jelenetéz: a továbbképzés kényszere viszi őt Esztergomba, de ha már ott jár... és közben legnagyobb vágya, hogy meglátogathassa a költőt. Mintha Juhász Géza Debrecenből való „felutazása” is afféle rejtett érv lenne: aki ilyen messziről jön, azt mégse lehet a kapuból visszafordítani. Szerb debreceni barátja, Juhász Géza (1894–1968) irodalomtörténész, pályája több ponton érintkezik mind Szerbével, mind Babitséval. Érdekes körülmény, hogy 1931-ben Juhász Géza is jelentkezett az Erdélyi Helikon által meghirdetett irodalomtörténeti pályázatra (Juhász 1975, 12), melyet végül éppen Szerb Antal nyert el. Juhász és Szerb között feltételezhetően a Babits-rajongás és az Ady-kultusz lehetett az egyik meghatározó szellemi kapocs. Babits Mihály a húszas évek elején ismerkedett meg személyesen a debreceni irodalmárral, aki 1928-ban könyvet is megjelentetett a költőről, ez volt az első önálló Babits-monográfia (Juhász 1975, 545–546).

Újabb motívumként – immár Szerb jelenléte nélkül, csak hogy jobban kikerekítsük a történetet – utalhatunk egy másik esztergomi kirándulásra is, mely Szerb látogatásánál pár héttel korábban volt, és amelyről a levél *nem* beszél. Ez a Népszövetség Szellemi Együttműködés Bizottsága (CICI) által Budapesten rendezett humanizmus-kongresszus legnevesebb vendégei számára szervezett esztergomi kirándulás volt.¹¹ A kongresszuson magától értetődő lett volna Babits jelenléte (ezt a kortársak szóvá is tették), de a szervezők megpróbálták a kulturális élet azon képviselőit távol tartani a rendezvénytől, akik külpolitikai szempontból kellemetlen megnyilvánulásaikkal veszélyeztethették volna a rendezvény kívánatos menetét. De a neves külföldi vendégek között is volt olyan, aki fejfájást okozott a szervezőknek; Thomas Mann például nem ment el a Hóman Bálint kultuszminiszter által adott hivatalos fogadásra, hanem Hatvany Lajos, Basilides Mária és mások társaságában Bartók Bélával töltötte az estét (Mádl – Győri 1980, 374). Az *Apolló* folyóirat több neves író is felkért arra, hogy fogalmazzák meg gondolataikat a humanizmus helyzetéről, Babits ez alkalomra írta *Humanizmus és korunk* című esszéjét (Babits 1978 [1937]). A CICI kongresszus jellegzetesen kétarcú volt: az akkori magyar kultúrdiplomáciai törekvések reprezentatív terének szánták, de a magyar delegáltak közül Kerényi Károly éppen a hazai tudománypolitika által propagált értékek és szempontok egyik kíméletlen bírálója volt (lásd Szilágyi 1982). Végül a levél végén Szerb üdvözli Babits feleségét is, Tanner Ilonát („*Ilonka kezét csókolom*”), aki Török Sophie néven ismert költő volt. Szerb írt róla a szegedi *Széphalom* részére egy rövidke recenziót is, melyben Babitsot és feleségét (már-már megalázkodó túlzással) a Browning-házaspárhoz hasonlította (vö. Szerb [1929] 621–622).

11 A szimpóziumról lásd Balogh Tamás kutatásait (Balogh 2002, 13–45).

„Igen Tisztelt Professor Uram...”

A címzett: Sík Sándor piarista szerzetes, költő, irodalomtörténész
(Budapest, 1939. november 7.)

Sík Sándor (1889–1963) a hazai katolicizmus egyik kiemelkedő személyisége volt, akit Szerb atyai barátjának és sokáig lelki vezetőjének tartott. Sík kiváló pedagógus volt, „ihletett magyarórai diákjai élményévé tették az irodalmat, önképzőkörében pedig már a modern világirodalomra is kitekintenek” – írja Baróti Dezső, ugyancsak Sík tanítványa egyébként. Szerb Antal egyik meghatározó tagja, majd titkára és később elnöke volt ennek a nyitott szellemű önképzőkörnek, és itt lett „Sík-rajongóvá” is (Baróti 1988, 23). Sík Sándor 1911-ben, Münchenben ismerkedett meg a cserkészmozgalommal, ezt követően a hazai cserkészlet egyik vezető alakjaként is tevékenykedett. A Szerbhez hasonlóan zsidó származású Sík lelki vezetőként és cserkészvezetőként egyaránt nagy hatást gyakorolt az ifjú Szerbre, erről a fiatalkori naplójegyzetek tanúskodnak (Szerb 2001b, 57). Sík Sándort 1929-ben Szegeden a magyar irodalomtörténet professzorává nevezték ki, mely minőségében Szerb Antal magántanári habilitációját is támogatta (lásd Wágner 1996, 138. skk.). A Szerb-levél megértése szempontjából lényeges, hogy – Kosztolányi Dezső, Schöpflin Aladár, Szekfű Gyula és mások mellett – a Baumgarten-alapítvány tanácsadó testületének egyik tagja volt; ennek szerepe lehetett Szerb Antal 1935-ös díjazásánál is (Baróti 1988, 52–53).

Lássuk a levél fontosabb részleteit. *„A napokban ismét beszéltem Basch Lóránttal, és érdeklődtem, hogy milyen reményem lehet Baumgarten irányában. B. L. azt mondta, hogy nagyon sok szól amellett, hogy megkapjam, minthogy az »esszéista nemzedékből« én vagyok csak, aki nem kapta meg másodszor, és Cs. Szabó, aki azonban nincs is rászorulva”.* (Szerb 2001a, 105). Az „esszéista nemzedék” felvetése érzékeny pontot érint; Babits idővel neheztelni kezdett rájuk és Szerb is tartott Babits kedvezőtlen reakciójától, mint látni fogjuk, okkal. Az esetleges jelöltek között említett Cs. Szabó László író, publicista Szerb nemzedéktársa és közeli barátja volt. Sok hasonlóság és sok különbség figyelhető meg esetükben: mindkettőjüknél sokszorosán rétegzett és szerteágazó az életmű, mindketten jelentős esszéisták, mindketten érdeklődést tanúsítottak az utódállamok magyar kultúrája iránt: Cs. Szabó mint erdélyi születésű, Szerb pedig mint – különösen a *Magyar irodalomtörténet* sikere óta – Erdélyhez érzelmileg erősen kötődő szerző. Egyébként Szerb mintha kissé féltékenyen figyelte volna Cs. Szabó irodalmi és társadalmi sikereit: „Nem nagyon tetszenek nekem a te stúdiumaid, azt hiszem, úgy fogok veled járni az anglisztika terén, mint az irodalom terén Szabó Lacival, aki egyre-másra írja meg az én novellalehetőségeimet, de jobban, mint én. Az ilyesmit nehéz elviselni” – írta korábban Szentkuthy Miklósnak; Cs. Szabóra

célozva (Szerb 2001a, 67). Barátja jobban illeszkedett az establishment-be, nem voltak megélhetési gondjai és a kortársak talán többre is tartották őt, mint Szerbet, legalábbis Passuth László *Gyilokjáró* című önéletrajzi regényében így vélekedik. Cs. Szabó szilárd társadalmi pozícióját és biztosnak mondható megélhetését, melyre Szerb levele is utal, a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetése nyújtotta, ahol egyébként Szerb is tartott rádióelőadásokat.¹²

„[Basch Lóránt] azt a tanácsot adta, hogy kérjem meg Professzor Urat, hogy legyen hivatott szószólóm ebben az ügyben. Szerinte az támaszthatna nehézséget, hogy az utóbbi évben nem jelent meg új könyvem, egyébként is kevésbé szerepeltem. Ezt a nehézséget, mondta, talán eliminálni lehetne azáltal, ha Professzor Uram megemlítené, hogy egy év óta egy nagyobb könyvön dolgozom, világirodalom-történetesen, annak egy jelentékeny része már nyomdakészen áll, és kívánatra nagyon szívesen bemutatom Babits Mihálynak. (Másik nehézség – ezt én mondom – hogy mit fog Babits Mihály szólni ahhoz, hogy én is világirodalomtörténetet írok. Meg kell mondani, hogy ez egészen más célú, mint az övé: informatív jellegű, kézikönyv, aprólékos és adatokban gazdag.)” (Szerb 2001a, 105).

Halász Gábor kritikája óta, melyet Babits *Az európai irodalom története* című könyvéről jelentetett meg, és amely a hírhedt generációs vitába torkollott, Babits féltékenyen figyelte az „esszéista nemzedék” törekvéseit, úgy gondolván, hogy az ő köpönyegéből kinőtt generáció hűtlen hozzá és valamiféle szimbolikus apagyilkosságra készül.¹³ Babits rendkívül érzékeny, féltékeny és hiú természetű volt, Szerb aggodalma ezért nem volt megalapozatlan; két hasonló írói koncepció, egy időben, egy meglehetősen szűk kulturális piacon – mindez okot adhatott arra, hogy a feszültség kialakuljon. A beszélgető füzetek tanúsága szerint az akkor már nagybeteg költő sokat foglalkozott Szerb újrjelölésével, kezdetben kedvetlenül és kissé ellenséges hangon, később valamivel lelkesebben, ekkor viszont egyre inkább előtérbe került egy újabb hátráltató szempont, Szerb zsidó származása.

„[Basch Lóránt van nála] A nívót tartva nem lehet kiadni a díjakat. [...] Szerb nem érdemelne, Bálint nem esik a vonalba, ujságíró”.¹⁴ 1940. december 11-én sincs jobb véleménnyel Szerb Antalról; ezt írja Basch Lórántnak: „Ma d. u. volt itt a *Bóka* és a *Szerb Tóni*. De én nem gondolom őt, <me> ha tiszta árja, akkor eszembe se jutott volna most ¶ Nézd: a tény az, hogy tanusítványa még nincs, veszélyes lehet, ürügyet szolgáltathat, s mindezt akkor, mikor nem is <méltó> ¶ Gondolkoznom kell a dolgon. Én mondom, nem gondolnám őt a díjra <méltónak> kiszemelni akkor ha keresztény” (Babits 1980, 41–42).

12 Szerb 1934 és 1938 között harminchárom előadást tartott a Magyar Rádióban, ezek nyomon követhetők a *Rádióélet* korabeli számai alapján. Az adatokat Nagy Csaba bibliográfiájából vettem (Nagy 2001).

13 A generációs vita főbb dokumentumait lásd Halász 1981, 621–651.

14 Babits 1980, 41–42.

A költő érvelése ellentmondásos, egyrészt azt állítja, hogy ha Szerb nem lenne zsidó, akkor se támogatná, mert, mint korábban mondta, „*Szerb nem érdemelné*” meg. Így arra következtethetünk, hogy csupán azért fontolgatja Szerb esetleges díjazását, hogy a jelöltek listája ne álljon „*tiszta faji alapon*” (Babits 1980, 255), tehát ne rekesszék ki a zsidó származású írókat. De azt is látni, hogy Babits a jelöltek szociális helyzetét is mérlegelte, ez kitűnik a következő megjegyzésből: „Benedek Marcell tényleg nem volna jobb, mint Szerb Antal? Igaz, hogy ellátottabb” (uo.); az „*ellátottabb*” kifejezés alatt bizonyára Benedek anyagi helyzete értendő. Figyelemreméltó még Babits azon megjegyzése, hogy Benedek, nyilván Szerbhez viszonyítva „*inkább az amit »zsidó destruktív és dekadens« szellemnek mondanak*” (Babits 1980, 256). December 14-én Basch Lóránt és Babits újból Szerb jelölését mérlegelik, ekkor ismét előkerülnek Babits ellenérzései Szerbvel kapcsolatban. „Szerb Antal mellett Gyergyai akkor mégis elejtendő. De lehetne gondolni újból Halász Gáborra (aki félvér, de teljesen aggálytalan). *Hát Halász különb anyag mint Szerb / Igazabb. Nem zsurnalisztikus / Szerb Antal viszont nagyon megalkuvó kritikákat is írt / A Nyugatban sokszor alig akartam lehozni*” (Babits 1980, 266).

Babits fenti megjegyzései érdekes pontra tapintanak: Szerb szerzői-írói identitásának bizonytalanságaira. Hiába volt mind Szerb, mind Halász az „*esszéista nemzedék*” tagja, Halász esszéizmusa közelebb állt a Babits-féle erősen elitista és olykor kultúrkonzervatív kritikai normaképzéshez, melyhez viszonyítva Szerb túlzottan „hibrid” jellegű, túlzottan provokatív (szubverzív?), illetve túlzottan újságíró volt. Az „*Igazabb. Nem zsurnalisztikus*” kitétel arra is utalhat, hogy Szerb estében nem a szépíró és a szaktudós beszédmódjának összemosása volt a probléma, tehát az „*esszéizmus*” (ez Babitsra is jellemző volt), hanem a populáris, könnyed, olykor nyegle stílus és hangvétel. Babits nem túl hízelgő megjegyzése talán arra is vonatkozik, hogy Szerb esszének elkönyvelt írásai között sok olyan található, melyek valójában irodalmi tárcák voltak, gyakran zsurnalisztikus eszközökkel és felhangokkal.

Mint tudjuk, Szerb 1941-ben nem kapott Baumgarten-díjat, Halász Gábor kétszer kapott, 1932-ben, és 1935-ben, ezek szerint Babits elvileg a díj harmadszori odaítélését sem tartotta lehetetlennek Halász esetében. Szerb Antal 1935-ben kapott Baumgarten-díjat, több alkalommal nem. 1941-ben, miután Szerb neve a fenti kínládások eredményeképpen mégiscsak lekerült a listáról, Kerecsényi Dezső, Reményik Sándor, Réti István és Tompa László kapott évdíjat, és Kállai Ernő, Kolozsvári G. Emil és Takáts Gyula kapott jutalmat (vö. Babits 1980, 451–452).

„*Tisztában vagyok veled, hogy a díjat egyszer megkapni kitüntetés, de másodszor már anyagi körülmények kell, hogy megokolják. Az én anyagi helyzetemet egyszer már elpanaszoltam Professzor Uramnak, amikor Baumgarten díjra még nem is*

gondoltam. Havonta 300 pengőt kapok kézhez, mint tanári fizetést, a többi különféle adósságaimra levonják. Ezen kívül még az Aethenaeumtól kapok előleget most készülő művemre, és cikkeimmel keresek valamit. A Rádióban, a Népművelési Bizottságnál nem szerepelhetek, fordításra sincs kilátásom. Jövedelmemből el kell tartanom teljes egészében apámat, anyámat, feleségem, állástalan öcsémet, és első feleségemnek tartásdíjat kell fizetnem” (Szerb 2001a, 106).

Szerbet illetően az „anyagi körülmények” soha nem voltak fényesek. Csupán írásaiból következtetve talán az utazgató, jó öltönyben feszítő, budai villában lakó sikeres „polgári író” képe áll előttünk, de a valóság más. Szerb nem volt Márai Sándor. Családja tipikus lipótvárosi polgári család volt, de apja üzleti vállalkozásai rendre sikertelennek bizonyultak. A család a középosztályi életforma és a kispolgári szintre süllyedés kényes határvonalán egyensúlyozott, ráadásul Szerbnek – aki nem mellesleg tartásdíjat is fizetett az első feleségétől született, de már a válásuk után fogant lánya után (Petrányi 2001, 321) – a szülei mellett gondoskodnia kellett munkaképtelen, szellemi fogyatékos öccséről, Sándorról is. Az idézet jól érzékelteti azt az összefonódottságot, melyet a Szerb-oeuvre és az író anyagi körülményei együtt mutattak: az életmű bonyolult rétegzettsége és sokszínűsége részben (sőt talán nagyrészt) a pusztán megélhetés miatt vállalt munkák sokféleségéből adódik: fordítások, rádióelőadások, tárcák, vagy a levélben is említett *A világirodalom története*, melyre a visszaemlékezések szerint ugyancsak félszívvvel, pénzügyi gondjainak enyhítése céljából szerződött le. A „Rádióban nem szerepelhetek” kitétel nyilván a zsidótörvények által előidézett kényszerítő körülményekre utal.

„Igyekszem, legalább kifelé, megtartani bizonyos polgári életnívót, mert nagyon nehezen viselném el, ha az emberek tudnák, milyen rosszul megy nekem. Mindennek következtében adósságaim is vannak, ha nem is nagyon sok, és nem is nagyon kellemtelen természetűek” (Szerb 2001a, 106). Ez a már említettek folytatása, de jól rávilágít a Szerb külső körülményei és belső alkata közötti feszültségre. Az „emberek” véleményétől való függés, a polgári látszat fenntartása érthető, és a túlérzékeny Szerb talán arra is gondolhatott, hogy talán másoknak lenne kényelmetlen, ha tudnák, milyen anyagi gondokkal küszködik. Egyébként a lecsúszás „palástolása” ekkoriban általános életgyakorlattá vált a középosztály körében: „Bármilyen nagy eltérések is vannak azonban az életmód tekintetében, ezek az eltérések, különbségek mindinkább halványodnak, és mind szélesebb rétegek tolódnak az alsó határ felé. Ezt a folyamatot egyes családok vagy bizonyos élethivatást folytatók palástolják addig, amíg lehet” – írta Weis István 1930-ban, és az évtized végére ez a tendencia csak fokozódott (Weis 1930, 120).

A kiváló társadalomtörténész által regisztrált „palástolási” gyakorlat egyrészt pontosan jellemzi Szerb akkori egzisztenciáját, de ez az életstratégia – ti. „legalább kifelé, megtartani bizonyos polgári életnívót” – jól illeszkedik az

író egész életét, személyiségét, valamint életművét (de a művei fogadtatását is) nagyban meghatározó „álcázás” képzetkörbe is. Az elvárt társadalmi státusz látszatának fenntartása, mint életgyakorlat, nyilván fokozta az érzékenységet az olyan abszurd helyzetek iránt, mint amilyenek a *VII. Olivér*-ben olvashatók, vagy a polgári konvenciók olyasféle romantikus megtagadása iránt, mint ami az *Utás és holdvilág*-ban is megfigyelhető. Nem állítom, hogy egyértelműen a fent részletezett körülmények az említett művek társadalmi determinációs feltételei, de a szélhámos exkirály történetéből kibontakozó groteszk-szatirikus társadalomkép felvázolása, illetve az *Utás és holdvilág* bizonytalan társadalmi karakterrel rendelkező szereplőinek megformálása során ezek is minden bizonnyal szerepet játszottak.

Felhasznált irodalom

- Angyalosi Gergely (1996). *Roland Barthes, a semleges próféta*. Budapest: Osiris – Gond.
- Babits Mihály (1978 [1937]). Humanizmus és korunk. In uő: *Esszék, tanulmányok. 1–2. kötet* (II/ 534–539). Budapest: Szépirodalmi.
- Babits Mihály (1980). *Beszélgetőfüzetei 1940–1941*. (S. a. r. Belia György.) Budapest: Szépirodalmi.
- Balogh Tamás (2002a). „Váratlan, véletlen varázslat folklore”. Passuth László és a történeti szuggesztíó. In Balogh Tamás – Törő Krisztina (eds.). *Huizinga magyar barátai. Johan Huizinga magyar recepciója a harmincas-negyvenes években* (pp. 13–45). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Balogh Tamás (2002b). Mélyenszántó gondolat és Hűségés Megemlékezés. Johan Huizinga és Szerb Antal. In Balogh Tamás – Törő Krisztina (szerk.). *Huizinga magyar barátai. Johan Huizinga magyar recepciója a harmincas-negyvenes években* (pp. 73–91). Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Baróti Dezső (1988). *Sík Sándor*. Budapest: Akadémiai.
- Barta János (1981). Önarckép. In uő: *Évfordulók. Tanulmányok és visszaemlékezések* (pp. 395–403). Budapest: Akadémiai.
- Csiffáry Gabriella (2009). *Rejtett arcok. Híres magyarok más oldalról*. Budapest: Scolar.
- Cs. Szabó László (é. n. [1936]). Műfaj és nemzedék In uő: *Levelek a száműzetésből* (pp. 86–95). Budapest: Franklin-Társulat.
- Dömötör Tekla (1978). *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest: Szépirodalmi.
- Ginzburg, Carlo (2010). Nyomok. A jel-paradigma gyökerei. In uő: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem* (pp. 13–54). Budapest: Kijárat.
- Halász Gábor (1981). *Tiltakozó nemzedék. Összegyűjtött írások*. Budapest: Magvető.
- Havasréti József (2011a). „Egyesek és mások”. Szerb Antal: *Utás és holdvilág. Jelenkor LIV/4*, pp. 427–450.

- Havasréti József (2011b). Ponyvaregény és kulturális exkluzivitás. Szerb Antal: A Pendragon legenda. *Literura XXXVII/2*, pp. 142–171.
- Juhász Izabella (ed.) (1975). *Juhász Géza-emlékkönyv*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- Keményfy János (1934). Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. *Irodalomtörténet 1934/5–6*, pp. 138–144.
- Kosztolányi Dezsőné (1990). *Kosztolányi Dezső*. Budapest: Holnap.
- Kovács Ilona (1988). Casanova és Szerb Antal. In Giacomo Casanova: *Emlékiratai, Szerb Antal fordításában* (pp. 305–332). Budapest, Atlantisz.
- Kunszery Gyula (1999). Szerb Antal irodalomtörténete az ebek harmincadján. In Wágner Tibor (ed.). *Tört pálcák. Kritikák Szerb Antalról* (1. kötet: 1926–1948, pp. 217–227). Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lackó Mihály (2001). Individuális és kollektív biográfia. In uő: *Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok* (pp. 9–16). Budapest: L'Harmattan.
- Lejeune, Philippe (2003). *Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest: L'Harmattan.
- Losemann, Volker (1999). A Dioskurosok: Franz Altheim és Kerényi Károly. Egy barátság szakaszai. In Szilágyi János György (szerk.). *Mitológiai és humanitás. Kerényi Károly 100. születésnapjára* (pp. 111–144). Budapest: Osiris.
- Mádl Antal – Győri Gabriella (szerk.) (1980). *Thomas Mann és Magyarország*. Budapest: Gondolat.
- Metafora-est Réz Pállal* (2008. március 19.). (www.litera.hu/hirek/mi-hallgattunk)
- Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.) (2008). *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*. Budapest: L'Harmattan.
- Nagy Csaba (2001). *Szerb Antal bibliográfia*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Petrányi Ilona (2001). Kacziány Aladárné Schultz Dóra Szerb Antalról és Hevesi Andrásról (interjú). In Szerb Antal: *Naplójegyzetek (1914–1943)* (pp. 315–328). Budapest: Magvető.
- Pippidi, Andrei (1995). Egy barátság története. Ford. Réz Pál. *Holmi 1995/7*, pp. 917–919.
- Szentkuthy Miklós (1985 [1946]). Szerb Antal. In uő: *Múzsák testamentuma* (pp. 73–82). Budapest: Magvető.
- Szerb Antal (1935a). *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Révai.
- Szerb Antal (1935b). *Hétköznapi és csodák*. Budapest: Révai.
- Szerb Antal (1957). *A királyné nyakláncja*. Budapest: Magvető.
- Szerb Antal (2002 [1927]). Az intellektuális költő. In uő: *Mindig lesznek sárkányok* (pp. 451–473). Budapest: Magvető.
- Szerb Antal: Asszony a karosszékben (2002 [1929]). In uő: *Mindig lesznek sárkányok* (pp. 621–622). Budapest: Magvető.
- Szerb Antal (2002 [1937]). Nyilatkozat az Új könyvek könyvében. In uő: *A kétarcú hallgatás. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, kritikák. 3. kötet: Vegyes tárgyú írások* (p. 362). Budapest: Magvető.
- Szerb Antal (2002 [1938a]). Kerényi Károly Apollón könyve. In uő: *Mindig lesznek sárkányok* (pp. 626–629). Budapest: Magvető.

- Szerb Antal (2002 [1938b]). Könyvek és ifúság elégiája. In uó: *A kétarcú hallgatás* (pp. 155–168). Budapest: Magvető.
- Szerb Antal (2002 [1941]). „A mítosz mítosza”. In uó: *Mindig lesznek sárkányok* (pp. 494–496). Budapest: Magvető.
- Szerb Antal válogatott levelei* (2001a). (Sajtó alá rendezte, jegyzeteket írta Nagy Csaba.) Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Szerb Antal (2001b). Szerb Antal: *Naplójegyzetek (1914–1943)*. Budapest: Magvető.
- Szilágyi János György (1982). Kerényi Károly emlékezete. In uó: *Paradigmák* (pp. 237–272). Budapest: Magvető.
- Wagner Tibor (szerk.) (1996). *Akitől ellopták az időt. Szerb Antal emlékezete*. Budapest: Kráter.
- Weis István (1930). *A mai magyar társadalom*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Z. Varga Zoltán (szerk.) (2002). Önéletírás (tematikus összeállítás). *Helikon* 2002/3.